

פתח דבר

טל קוגמן*

ילדים ובעלי חיים: מבט היסטורי-תרבותי

בספרו המכונן קסמן של אגדות ותרומתן להתפתחות הנפשית של הילד תיאר ברונו בטלהיים את המקום החשוב שבעלי חיים תופסים בעולמם של ילדים:

לגבי הילד לא קיים קו-הפרדה ברור בין עצמים ליצורים חיים; וכל דבר שיש בו חיים, חיי דומים מאוד לחיינו אנו [...] לילד, המנסה להבין את העולם, נראה סביר לצפות לתשובות מאותם עצמים, המעוררים את סקרנותו [...] הוא מצפה מבעל-החיים שידבר על הדברים החשובים לו באמת, כפי שנוהגים בעלי-חיים באגדות, וכפי שהילד עצמו עושה בפנותו אל בעל-החיים שלו, בין אם הוא חי וקיים ובין אם הוא רק צעצוע. הוא משוכנע כי בעל-החיים מבין וחש יחד איתו, על אף שאין הוא מביע זאת בגלוי (בטלהיים, 1975\1980, עמ' 42-43).

בטלהיים ייחס לילד תחושת הזדהות טבעית עם בעלי חיים (ולמעשה גם עם כל אובייקט צומח ודומם), וטען כי היא גורמת לו להשליך עליהם את רגשותיו ופחדיו. בכך ביטא בטלהיים תפיסה רומנטית הרווחת בקרב פסיכולוגים ומחנכים בני זמננו, שלפיה לילדים יש משיכה אוטומטית לבעלי החיים. מחקרים פסיכולוגיים רבים בעשרות השנים האחרונות הצביעו על הקשר המיוחד שילדים יוצרים עם בעלי חיים ועל השפעתם החיובית של חיות על עולמם הרגשי והחברתי (שליו, 1996, עמ' 65-71; Vining, 2003, p. 91).

עם זאת, אנשי חינוך ומחברי ספרי ילדים בני המאות הקודמות ראו את הקשר עם בעלי חיים באופן שונה למדי. הפילוסוף ואיש החינוך ג'ון לוק, בן המאה ה-17, זיהה שילדים נהנים לקרוא ספרים שבמרכזם דמויות של בעלי חיים, וזו

* ד"ר טל קוגמן היא מורה בסגל הבכיר ומלמדת בתכנית לתואר השני במחקר תרבות הילד והנוער במסגרת בית הספר למדעי התרבות באוניברסיטת תל אביב. בגיליון זה, המוקדש כולו לנושא 'בעלי חיים בתרבות הילד', היא משמשת כעורכת אורחת.
דוא"ל: talkog@tauex.tau.ac.il

אחת הסיבות שהוא המליץ על משלי איזופוס כחומר קריאה שמתאים לילדים. מנגד, הוא הצביע על נטייתם הברורה של ילדים להתאכזר לבעלי חיים. מחנכים ומחברי ספרי ילדים רבים שהושפעו ממנו נשאו בכתביהם מסרים דידקטיים נגד התעללות בבעלי חיים. הם רצו לחנך ילדים לרגישות ולהזדהות עם בעלי חיים, והדגישו את תרומת הדבר לפיתוח מוסריותם (Cosslett, 2006, pp. 10-19; Cole & Stewart, 2014, pp. 43-44). פילוסוף החינוך ז'אן-ז'אק רוסו, בן המאה ה-18, סבר כי המגע של הילד עם הטבע ועם בעלי החיים חיוני להתפתחותו, שכן אלה עשויים ללמדו על הסבל והמכאוב הכרוכים בחיים בטבע. ספרות הילדים שהושפעה מרוסו התרחקה מתיאור רומנטי של בעלי החיים, והדגישה דווקא את הקשיחות והאלימות שמאפיינות אותם (Cosslett, 2006, pp. 19-22).

פיליפ אריאס, היסטוריון הילדות, הצביע על עדויות להתפשטותה של תפיסת ילדות חדשה באירופה במאות ה-16 וה-17, שלפיה ילדים הם מושא לפינוק ולשעשוע. אחת הטענות הייתה כי הורים משתעשעים עם ילדיהם כמו עם כלבלבים או עם קופיפים (שביט, 1996, עמ' 58-59). מושג הילדות שתיאר אריאס נוצר באותה תקופה בה נוצר באירופה מושג תרבותי נוסף: 'חיות מחמד' (Keith, 1983, pp. 110-120; Cole & Stewart, 2014, pp. 52-53). הגישה החדשה שנוצרה כלפי ילדים בתקופה המודרנית הלכה יד ביד עם המודעות הגוברת לזכויות בעלי חיים (Beers, 2006, p. 10; Cole & Stewart, 2014, pp. 44, 49). נראה כי החברה המערבית פיתחה אנלוגיה בין שני המושגים החדשים, 'ילדים' ו'חיות מחמד', וזו התבטאה בין השאר בציורים שבהם ילדים הוצגו בסמיכות לחיות מחמד (Cole & Stewart, 2014, pp. 39-40; Barker, 2009, pp. 427, 437-435). אנלוגיה בין ילד לבעל חיים עמדה גם בבסיסם של מחקרים שנערכו על ידי ביולוגים, חוקרי לשון ופסיכולוגים החל מהמאה ה-19 ואילך (Thomas, 2005, pp. 436-437). נראה אם כן כי המשמעות שאנו מעניקים לקשר בין ילדים לבעלי חיים היא תוצר של הבניה תרבותית, והיא נתונה לשינויי הזמן. מחקרים מצביעים על כך שבתקופה המודרנית הקשר בין ילדים ובעלי חיים נתפס כחיוני מסיבות רגשיות, חינוכיות ואף דתיות (Cosslett, 2006, pp. 10, 14, 36; Cole & Stewart, 2014, p. 41). ממצאים אלה מסבירים את שכיחותם הגבוהה של

החרדית עד שנות התשעים של המאה הקודמת. מלחי מצאה כי מאז העשור האחרון של המאה ה-20 הלכו והתרבו ספרי הילדים החרדיים שבמרכזם בעלי חיים, והדביקו בהדרגה את הפער מול ספרות הילדים החילונית. עם זאת, רק חלק קטן מן הספרים הללו נועד ללמד על אורחותיהם של בעלי החיים או לגרום להם להתחבב על הקוראים. המאמר מצביע על האופן בו נעשה שימוש בבעלי החיים כאמצעי לחיזוק הנורמות והערכים של החברה החרדית, תוך מתן ביטוי לתהליכי השינוי שפוקדים אותה בעשרות השנים האחרונות.

מאמרן של רקפת כנען ושחר שלוח בוחן את נוכחותן של שלוש אתיקות סביבתיות שונות ביצירות ספרותיות לילדים שחיברה לאה גולדברג. הטקסטים של גולדברג מנותחים בו לראשונה מבעד למשקפי האקו-קריטיציזם (ecocriticism) ולימודי בעלי חיים בגישה ביקורתית (critical animal studies), תחומי מחקר ביקורתי העוסקים ביחסי אדם-טבע ויחסי אדם-חיה ביצירות ספרות ואמנות. הניתוח חושף את גישתה המורכבת של גולדברג, שמגלה אמפתיה כלפי בעלי חיים, ובו בזמן מקבלת כמובן מאליו את עובדת ניצולם בידי האדם.

המאמר המתורגם מאת פרופ' ג'ויס א. סולסברי עוסק בהיסטוריה של הדימויים המקובלים שיש לבעלי החיים בחברה המערבית בת ימינו, ובכללה בתרבות הילד. סולסברי, שחקרה את התפתחותם של דימויים סטראוטיפיים של בעלי חיים בתרבות ימי הביניים, טוענת כי עיבודי המשלים הפופולריים שחברו בידי מארי דה פראנס ואודו דה צ'ריטון במאה ה-12 השפיעו השפעה עצומה על התפתחותם של דימויים מקובלים כגון אלה של האריה (מלך החיות), החמור (טיפש) והשועל (ערמומי). המחברים הללו עיבדו את המשלים הקלאסיים תוך כדי ויתור על הביקורת החברתית המקורית שלהם והחלפתם במסרים שתמכו במבנה המעמדי של החברה בת זמנם.

ריקי בצרי, יפית בר-און וישראלה פוקס מציגות דוח מן השטח על תכנית הלימודים 'הרוח החיה שבחבורה', שפועלת בישראל מאז שנת 2000. הדוח מתאר את חדירתן של תפיסות חדשות בנושא יחסי אדם-חיה למערכת החינוך ואת השפעתן על התכנים החינוכיים. בתקופה הראשונה להפעלתה של התכנית, חשיבותה בעיני אנשי חינוך נבעה בעיקר מתרומתה לשיפור יכולותיהם הרגשיות והחברתיות של התלמידים; ואילו היום השפעתה על קידום החינוך לרווחת בעלי החיים נתפסת בעיניהם כמטרה חשובה ומרכזית. הפרויקט 'חלב חופש', המתואר בדוח, ממחיש את רצונם של תלמידים להפוך ליזמים ולהוביל תהליך של שינוי ביחסי אדם-חיה בישראל.

במדור המשפטי טוען יוסי וולפסון כי פסקי דין בתיק התעללות בבעלי חיים מציגים את בעלי החיים כחסרי ישע

חיות בר, חיות מחמד, בעלי חיים אמיתיים ודמיוניים בתרבות הילד בת ימינו. הרפרטואר התרבותי של ילדים כולל בובות של בעלי חיים, דימויים חזותיים של בעלי חיים המודפסים על חפצים שונים, ספרים, סרטים ופרסומות שבמרכזם דמויות של בעלי חיים, פינות ליטוף וגני חיות. מגיל צעיר ועד לבגרות ילדים נחשפים לדימויים של בעלי חיים ולבעלי חיים אמיתיים בתדירות גבוהה.

הביקורת על התפיסה האנתרופוצנטרית, המעמידה את האדם במרכז, הולכת ומתגברת בעשרות השנים האחרונות, ומשפיעה על האופן שבו אנו תופסים את היחסים בין ילדים לבעלי חיים. פיטר סינגר בספרו שחרור בעלי החיים טען כי ספרים וסרטים לילדים מעבירים מסר מטעה בנוגע לתנאי מחייתם של בעלי החיים. לדעתו, ילדים חשים באופן טבעי אהבה כלפי בעלי חיים, אך הם לומדים להבחין בין בעלי החיים שהם אוהבים ובין אלה הכלולים בתפריט שלהם (סינגר, 1975/1998, עמ' 252-253). חוקרים מרבים לעסוק בשנים האחרונות בשאלת השפעתם של דימויי בעלי החיים בתרבות הילד על יחסם הממשי של ילדים לבעלי חיים, וכן בהשפעתם של דימויים אלה על תפיסותיהם כלפי בעלי החיים בבגרותם (צבל, 2002; Tucker, 1989; Cosslett, 2006, pp. 181-183; Cole & Stewart, 2014, pp. 169-174).

בגיליון זה של חיות וחברה כינסנו מאמרים ורשימות העוסקים בשאלת מקומם ותפקידם של בעלי חיים בתרבות הילד הישראלית-יהודית. מאמרה של אליה אתקין מנתח את מקומו של גן החיות בתל אביב שנוסד ב-1938. על פי אתקין, גן החיות נועד לשמש כ'גשר' בין ילדים לטבע, כמקום בילוי ואתר חינוכי גם יחד. בכך עודד גן החיות תפיסת קיום יהודי ציוני נורמטיבי, ושאף לתרום לביסוסה של תפיסת ילדות עירונית אידאלית בארץ ישראל.

ד"ר ניצה דורי מתארת את התפתחותו של ענף הביבליותרפיה בתחום הסיפורים על בעלי חיים בישראל. סיפור שבמרכזו בעל חיים משמש בידי מחנכים ופסיכולוגים כלי לעיסוק ברגשות, במשאלות כמוסות ובעולמו החברתי והנפשי של הילד. הביבליותרפיה כשיטת טיפול לילדים התגבשה בארץ בשנות השבעים, אולם השימוש בסיפורים על בעלי חיים ככלי טיפולי התפתח רק כעשרים שנה מאוחר יותר. התפתחות זו, לטענתה, קשורה בשינויים שחלו בתפיסות יחסי אדם-חיה בתרבות הישראלית בעשור האחרון של המאה ה-20.

ספרות הילדים מרבה להציג דימויים של בעלי חיים, ומאמרה של ד"ר אסתר מלחי מתרכז בדימויים הללו בספרות הילדים העברית החרדית בישראל. המגזר החרדי נרתע מגידול חיות מחמד, ודמויות של בעלי חיים לא היו שכיחות בספרות הילדים

ביבליוגרפיה

- בטלהיים, ב. (1980), אגדות ותרומתן להתפתחות הנפשית של הילד. (נ. שלייפמן, תרגום). תל אביב: רשפים (פורסם במקור ב-1975).
- סינגר, פ. (1998). שחרור בעלי החיים. תל אביב: אור עם (פורסם במקור ב-1975).
- צבל, אריאל. (2002). איך הפכה הרפת לבית של הפרה: מבט ביקורתי על ספרות ילדים'. זכויות בעלי-חיים, עמ' 55-50.
- שביט, זהר. (1996). מעשה ילדות: מבוא לפואטיקה של ספרות ילדים. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- שלי, א. (1996). המרפא הפרוותי – חיות מחמד כאמצעי תרפוי: תיאוריה, מחקר ומעשה. תל אביב: צ'ריקובר מוציאים לאור.
- Barker, E. (2009). Imaging Childhood in Eighteenth-Century France: Greuze's Little Girl with a Dog. *The Art Bulletin*, 91, 4, pp. 426-445.
- Beers, D. L. (2006). *For the prevention of cruelty the history and legacy of animal rights activism in the United States*. Thens, Ohio: Swallow Press/Ohio University Press.
- Cole, M. & Stewart, K. (2014). *Our children and other animals the cultural construction of human-animal relations in childhood*. Farnham, Surrey, UK: Ashgate.
- Cosslett, T. (2006). *Talking animals in British children's fiction, 1786-1914*. Aldershot, England: Ashgate.
- Keith, T. (1983). *Man and the Natural World: Changing Attitudes in England 1500-1700*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Book.
- Thomas, M. (2005). Are Animals Just Noisy Machines?: Louis Boutan and the Co-Invention of Animal and Child Psychology in the French Third Republic. *Journal of the History of Biology*, 38, 3, pp. 425-460.
- Tucker, N. (1989). Animal in Children's Literature". In (eds.) David Paterson & Mary Palmer. *The Status of Animals: Ethics, Education and Welfare*. Wallingford: CAB international, pp.167-172.
- Vining, J. (2003). The Connection to Other Animals and Caring for Nature. *Human Ecology Review*, 10, 2, pp. 87-99.

בדומה לילדים, אולם אנלוגיה זו מוגבלת ביותר, שכן זכויות של ילדים שמורות לילדי אדם בלבד. יתר על כן, מרבית ההתעללויות מבוצעות בבעלי חיים שהם בעצמם ילדים, כלומר גורים ואפרוחים.

ד"ר נעמה הראל סוקרת את הספר כולנו יוצאים מגדרנו של קארן ג'וי פאולר (בתרגום לעברית של אביגיל בורשטיין), העוסק ביחסים בין ילדה לשימפנזה. בספר מובא תיאור חייה של הגיבורה רוזמרי, שבחמש שנותיה הראשונות גדלה עם שימפנזה, והווייתה התעצבה כ'ילדת קוף', דבר שהשפיע על המשך חייה. הסיפור הבדיוני מבוסס על מקרים שתועדו במאה הקודמת, ובהם שימפנזים אומצו על ידי משפחות אנושיות, כדי לאמוד את השפעת הסביבה האנושית על התפתחותו של בעל החיים. מנגד, ספר זה עניינו דווקא באופן שבו נוכחות בעל חיים משפיעה על האדם.

שירי רז סוקרת את ספר הילדים הקלאסי לאסי חוזרת הביתה מאת אריק נייט (בתרגומו החדש לעברית של יואב כ"ץ). הספר, שיצא לאור לראשונה במחצית הראשונה של המאה ה-20, עוסק בקשר האמיץ בין האדם לכלב: באהבה של בני אדם לכלבים ובנאמנות העצומה של כלבים לבני אדם. הספר עוסק בנושאים העומדים במרכז הדיון ביחסי אדם-חיה, כגון אנתרופומורפיזם, יחס אינסטרומנטלי לבעלי חיים וקו הגבול בין אדם לבעל חיים. נייט מציג בביקורתיות את יחסם המתנשא והמשפיל של כמה מדמויות הסיפור כלפי בעלי החיים. רז מצביעה על כך שגם הדמויות החיוביות מגלות לעתים גישה אנתרופוצנטרית, הרווחת כל כך בתרבות המערבית.

לסיום, הדיון המחקרי במקומם ובתפקידם של בעלי חיים בתרבות הילד נמצא רק בראשיתו, ועוד רב בו הנסתר על הגלוי. מצד דיסציפלינת לימודי בעלי חיים, כמו גם מצד מחקר תרבות הילד והנוער, לא נעשה עד כה מאמץ מחקרי מספיק כדי להעמיק ולבחון נושא זה, שהשלכותיו על תחומי דעת אלה עשויות להיות משמעותיות. גיליון זה הוא תרומה צנועה לדיון זה, תוך התמקדות בהיבט של התרבות הישראלית. אני תקווה כי סנונית ראשונה זו תביא להעמקת הדיון המחקרי ביחסי ילד-חיה בישראל.

אני רוצה להודות מעומק הלב לכל מי שעמלו וטרחו על יצירתו של גיליון נושא זה: לפרופ' יוסף טרקל, העורך הראשי של כתב העת, שנענה ברצון ליוזמה; לכותבות ולכותבי המאמרים והסקירות על השקעתם הרבה; לשופטות ולשופטים על הערותיהם יקרות הערך; לעורכת המשנה של כתב העת חמוטל סדן על עבודה מאומצת ושקדנית; לרחלי בן דוד על סיועה בכל בקשה ושאלה; ולקארין בוכולד ולמרי וובר על עריכה ותרגום קפדניים.